

İNSAN DÜŞÜNÜŞÜNÜN DOĞAL TARİHİ

Michael Tomasello (1950, Florida) gelişimsel psikoloji, karşılaştırmalı psikoloji ve dilbilim alanında çalışmalar yapmaktadır. Şu an Duke Üniversitesi'nde profesör olarak psikoloji alanında eğitim vermektedir. Aynı zamanda da Max Planck Enstitüsü, Evrimsel Antropoloji bölümü yöneticilerindedir. Çalışmaları nedeniyle birçok ödüle değer görülen Tomasello gelişimsel ve karşılaştırmalı psikoloji alanındaki en yetkin isimlerden biridir.

Eserlerinden bazıları: *The Cultural Origins of Human Cognition* (1999), *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition* (2003), *Origins of Human Communication* (2008, *İnsan İletişiminin Kökenleri*, Metis Yayınları, 2019), *Why We Cooperate* (2009, *Neden Ortaklıklar Kurarız*, 2014), *A Natural History of Human Thinking* (2014), *A Natural History of Human Morality* (2016, *İnsan Ahlakının Doğal Tarihi*, Koç Üniversitesi Yayınları, 2018).

Orhan Düz 2000 yılında Boğaziçi Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü'nden mezun oldu. *Anarşist Felsefe* (Birey Yayınları, 2007) gibi derleme kitaplarının yanı sıra çok sayıda çevirisi var. Halen İstanbul'da yaşıyor ve kitap çevirmenliğine devam ediyor.

MICHAEL TOMASELLO

İnsan Düşünüşünün
Doğal Tarihi

Çeviren
Orhan Düz

YAPI KREDİ YAYINLARI

Rita, Anya, Leo ve Chiara'ya

İÇİNDEKİLER

Önsöz • 9

1. Ortak Maksatlılık Hipotezi • 13

2. Bireysel Maksatlılık • 20

Bilişin Evrimi • 20

Maymun Gibi Düşünmek • 29

Rekabet İçin Biliş • 43

3. Ortak Maksatlılık • 50

Yeni Bir İşbirliği Biçimi • 51

İşbirliği İletişiminin Yeni Bir Biçimi • 71

İkinci Şahıs Düşünüşü • 94

Perspektif: Buradan ve Oradan Görünüş • 103

4. Kolektif Maksatlılık • 108

Kültürün Ortaya Çıkışı • 110

Uzlaşımsal İletişimin Ortaya Çıkışı • 124

Failden Bağımsız Düşünmek • 148

Objektiflik: Hiçbir Yerden Bakmamak • 156

5. İşbirliği Olarak İnsan Düşünüşü • 160

İnsanın Bilişsel Evrimine Dair Teoriler • 161

Toplumsallık ve Düşünme • 170

Bireyoluşun Rolü • 182

6. Sonuç • 188

Kaynakça • 194

Dizin • 207

Önsöz

Bu kitap, *The Cultural Origins of Human Cognition* [İnsan Bilişinin Kültürel Kökenleri] (Harvard University Press, 1999) kitabının devamı, daha doğrusu ön bölümüdür. Bununla birlikte biraz farklı bir odak noktasına da sahiptir. 1999 tarihli kitapta sorulan soru, insan bilişini benzersiz kılan şeyin ne olduğuydu ve bu sorunun yanıtı kültürdü. İnsanlar fert olarak eşsiz ölçüde güçlü bilişsel beceriler geliştirirler, çünkü uzlaşımalsal bir dil de dahil olmak üzere her türlü kültürel yapı ve uygulamanın ortasında olgunluğa ulaşırlar ve elbette bunlara vâkıf olmak için gerekli kültürel öğrenme yetilerine de sahiptirler. Bireyler karşılaştıkları yapıları ve uygulamaları içselleştirirler ve bunlar daha sonra dünyayla olan tüm bilişsel etkileşimlerine aracılık etmeye yarar.

Bu kitapta da sorduğum şu soru önceki soruma benzerdir: İnsan düşünüşünü benzersiz kılan şey nedir? Cevap da benzer: İnsan düşünüşü özünde işbirliğine dayanır. Ancak şimdi sorduğum soru öncekinden biraz farklı bir sorudur ve bu soruya verdiğimiz biraz farklı cevap bizi çok değişik bir kitaba götürüyor. 1999'daki kitap açık ve basitti çünkü o zamanlar maymunları ve insanları karşılaştıran eldeki veriler çok azdı. Onun için “Yalnızca insanlar başkalarını maksathli failer olarak görür, bu da insan kültürünü mümkün kılar” gibi sözler sarf edebiliyorduk. Ancak resmin bundan daha karmaşık olduğunu artık biliyoruz. Büyük maymunlar maksathli failer olarak başkaları hakkında daha önce sanıldığından çok daha fazlasını biliyor gibi görünüyorlar; buna rağmen onlar insanınkine benzer bir kültüre veya bilişe sahip değiller. Burada aktarılan pek çok araştırmaya dayanarak şunu söyleyebiliriz; görünüşe bakılırsa artık aradaki kritik fark, insanların başkalarını yalnızca kasıtlı failer olarak anlamakla kalmayıp, aynı zamanda işbirliğiyle sorun çözme gibi somut eylemlerden karmaşık kültürel kurumlara değin her şey dahil olmak üzere, ortak maksathli eylemlerde başkalarıyla el ele vermektir. Dolayısıyla artık odak noktası, bir aktarım süreci

olarak kültürden ziyade bir toplumsal koordinasyon süreci olarak kültürdür. Aslında bu noktada, modern beşeri kültürlerin, daha önceki bir evrimsel adımla mümkün kılındığını savunuyoruz; söz konusu o adımda bireyler, başkalarıyla koordinasyon içinde işbirliğine dayanan nispeten basit yiyecek arama eylemleriyle geçimlerini kazanıyorlardı.

Düşünmeye özel olarak odaklanması, bu kitabın insanların en yakın primat akrabalarından farklı bir şekilde ortak maksatlılığa katıldığını belgelemekle –ki böyle çalışmalar mevcuttur– yetinmediği anlamına gelir. Onun yerine, buna ek olarak, konuyla ilgili temel düşünme süreçlerini de inceliyor. Bu düşünme süreçlerinin doğasını betimlemek, özellikle de insan düşünüşünü diğer maymunlarınkinden ayırmak için, onu oluşturan süreçler olan bilişsel temsil, çıkarım ve kendini izleme süreçlerinin özelliklerini ortaya koymamız gerekir. *Ortak maksatlılık hipotezi*, bu bileşenlerin üçünün de insanın evrimi sırasında iki temel adımda dönüştüğünü öne sürüyor. Her iki durumda da dönüşüm, insanların daha işbirlikçi yaşam tarzlarını benimsemeye zorlandığı daha büyük bir sosyal etkileşim ve organizasyon değişikliğinin parçasıydı. Hayatta kalmak ve gelişmek için insanlar, işbirliğine dayalı (ve daha sonra kültürel) faaliyetlerde kendi davranışlarını başkalarınınkiyle koordine etmenin yeni yollarını bulmaya mecbur kaldılar; keza işbirliğine dayalı (ve daha sonra uzlaşım) iletişiminde kendi niyetlerini başkalarınınkiyle koordine etmenin de yeni yollarını bulmaya zorlandılar. Ve bu durum, insanların düşünme biçimini iki kez değiştirdi.

Çoğu kitap gibi bu kitabın yazımı da pek çok kurum ve kişinin desteğiyle mümkün oldu. Pittsburgh Üniversitesi Bilim Felsefesi Merkezi'ne (harikulade yönetici ve seminer lideri John Norton'a), 2012 baharında yazmaya odaklandığım huzurlu dönemde beni ağırladığı için teşekkür etmek isterim. Bu süre zarfında elinizdeki kitabın merkezinde yer alan birçok konu hakkında Bob Brandom'ın cömertçe zaman ayırıp sunduğu düşüncelerden fevkalade faydalandım. Pitt Psikoloji Bölümü'nden Celia Brownell'e ve Carnegie Mellon'dan Andy Norman'a bu dönem boyunca yürüttükleri birçok faydalı tartışma için teşekkür ederim. Sonraki yaz, bu kitabın temalarını *The Second Person: Comparative Perspectives* [ikinci Şahıs: Karşılaştırmalı Perspektifler] başlığı altında, Berlin'de Jim Conant

ve Sebastian Rödl tarafından düzenlenen organizasyonla SIAS Yaz Enstitüsü'ne sunmanın büyük faydasını gördüm. Tüm bu karşılaşmalar kitabı daha iyi bir noktaya taşıdı.

Kitabın müsveddesiyle ilgili olarak Larry Barsalou, Mattia Gallo-ti, Henrike Moll ve Marco Schmidt'e çeşitli bölümleri okudukları ve çok faydalı geri bildirimler sağladıkları için teşekkür etmek isterim. Hem Richard Moore hem de Hannes Rakoczy'nin müsveddenin tamamını oldukça erken bir aşamada okumaları ve gerek içerik gerekse sunumla ilgili bir dizi etkili yorum ve öneride bulunmaları bilhassa önemliydi. Ayrıca sondan bir önceki taslağa ilişkin bir dizi yararlı yorum ve eleştiride bulunduğu için Elizabeth Knoll'a ve Harvard University Press'ten üç anonim eleştirmene teşekkür ederim.

Sonuncusu ve en önemlisi, ayrıntılı eleştirel yorum ve önerilerinden beni hiçbir zaman mahrum bırakmadığı için eşim Rita Svetlova'ya şükranlarımı sunuyorum. Onunla yürüttüğüm tartışmalar sayesinde çoğu fikrim berraklık kazandı ve kafa karıştırıcı pasajlar onun okuryazar gözüyle açıklığa kavuştu veya en azından daha net hale geldi.

1

Ortak Maksatlılık Hipotezi

Yalnızca işbirliği mantık üretebilecek bir süreci oluşturur.

Jean Piaget, *Sociological Studies*

Düşünmek tamamen tek başına yapılan bir etkinlik gibi görünür. Diğer hayvan türleri için de bu durum geçerlidir. Fakat insanlar söz konusu olduğunda düşünmek, bir caz müzisyenin kendi odasının mahremiyetinde yeni bir melodiyi doğaçlama çalmasına benzer. Evet, bu tek başına yapılan bir etinliktir ama efsanevi melodilerle dolu zengin bir geçmişe sahip bir müzik türünde, yıllarca diğer icracılarla çaldıktan ve onlardan yeni şeyler öğrendikten sonra, caz meraklılarından oluşan hayali bir dinleyici kitlesine hitaben, genel amaç için başkaları tarafından yapılmış bir enstrümanla icra edilen bir etkinliktir. İnsan düşüncüsü de sosyokültürel bir ağla sarılmış bireysel bir doğaçlamadır.

Toplumsal olarak aşılınmış bu yeni düşünüş tarzı nasıl ortaya çıktı ve nasıl işliyor? Bir grup klasik teorisyen, bireysel düşünüşün belli türlerini mümkün kılmakta kültürün ve onun ürünlerinin rolünü vurgulamıştır. Örneğin Hegel (1807), belirli bir tarihsel çağdaki belirli bir kültürün toplumsal uygulamalarının, kurumlarının ve ideolojilerinin, bireysel insan aklı için gerekli bir kavramsal çerçeve oluşturduğunu savundu (ayrıca bkz. Collingwood, 1946). Daha spesifik bağlamda Peirce (1931-1935), özellikle matematik ve formel mantık da dahil olmak üzere, insanların en karmaşık düşünme tarzlarının hemen hemen hepsinin, bireylerin cebir rakamları ve mantıksal gösterim gibi kültür içinde yaratılmış sembolik yapılara sahip olmaları sayesinde ancak mümkün olduğunu iddia etmiştir. Vigotski (1978), insan çocuklarının, dünyalarını onlar için önceden düzenleyen dilsel semboller de dahil olmak üzere, kendi kültürlerine ait araç ve sembollerin içinde büyüdüklerini ve ontojeni

(bireyoluş) sırasında bu yapıların kullanımını içselleştirdiklerini ve bunun da insan düşünüşünün bir prototipi olan içsel diyaloga yol açtığını vurgulamıştır (ayrıca bkz. Bahtin, 1981).

Başka bir klasik teorisyenler grubu ise ilk önce insan kültürünü ve dilini mümkün kılan temel sosyal koordinasyon süreçlerine odaklanmıştır. Mead (1934), insanların özellikle iletişim yoluyla birbirleriyle etkileşime girdiklerinde kendilerini ötekinin rolünü oynarken hayal edebildiklerini ve ötekinin bakış açısından bakabildiklerini belirtmiştir. Dahası Piaget, bu role ve perspektife öykünme yeteneğinin –işbirlikçi bir tutumla birlikte– yalnızca kültürü ve dili mümkün kılmakla kalmayıp, aynı zamanda bireylerin kendi bakış açılarını grubun normatif standartlarına tabi kıldığı akıl yürütmeyi de mümkün kıldığını belirtir. Keza Wittgenstein (1955), bir dilsel uzlaşımın veya kültürel kuralın uygun kullanımının, önceden var olan ve dilin tüm kullanımlarına ve kurallara kişilerarası anlamı kazandıran pragmatik altyapıyı oluşturan bir dizi müşterek sosyal pratiğe ve yargıya (“yaşam formları”) çeşitli bakımlardan nasıl bağlı olduğunu açıklamıştır. Onlara verdiğimiz isimle bu sosyal altyapı teorisyenlerinin hepsi, dil ve kültürün, insanların bilişsel olarak dünyayla ilişki kurmasının ultrasosyal yollarının hepi topu “yan ürünleri” olduğu inancını paylaşıyor.

Bu klasik teorisyenlerin hepsi ufuk açısı olsa da bulmacanın son yıllarda ortaya çıkan gerek ampirik gerekse teorik nitelikteki birkaç yeni parçasından habersiz çalışıyordu. Yeni bir ampirik bulgu, çoğunlukla son çeyrek asırda keşfedilen, insan dışındaki primatların şaşırtıcı derecede gelişmiş bilişsel yetilerini ortaya koydu (incelemeler için bkz. Tomasello ve Call, 1997; Call ve Tomasello, 2008). Böylece, insanın yaşayan en yakın akrabası olan büyük maymunlar, fiziksel ve sosyal dünyalarının çoğu yönünü, bu dünyaları yapılandıran nedensel ve maksatlı ilişkiler de dahil olmak üzere, zaten insana benzer yollarla anlıyorlar. Bu, insan düşünüşünün çoğu önemli yanının, insanların benzersiz sosyallik, kültür ve dil yapılarından değil de genellikle büyük maymunların bireysel problem çözme yetenekleri gibi bir şeyden kaynaklandığı anlamına gelir.

Başka bir yeni bulgu kümesi, etraflarındaki kültür ve dilden henüz tam olarak yararlanmamış, dilin gelişim sürecinden ön-

cesine (veya bu sürece) denk gelen insan bebekleriyle ilgilidir. Henüz emekleme aşamasındaki bu insanlar, yine de, büyük maymunların yapmadığı bazı bilişsel işlemleri yaparlar; bu da onların, örneğin ortak dikkat ve işbirliğine dayalı iletişim sayesinde, büyük maymunların uygulayamadığı bazı usullerle başkalarıyla sosyal etkileşime girmelerine olanak tanır (Tomasello ve diğ., 2005). Bu kültür ve dil öncesi canlıların zaten bilişsel açıdan benzersiz olduğu gerçeği, sosyal altyapı teorisyenlerinin, insan düşünüşünün önemli yanlarının başı başına kültür ve dilden değil, daha ziyade insana özgü sosyal katılımın bazı daha derin ve daha ilkel biçimlerinden kaynaklandığı yönündeki iddialarına ampirik destek sağlıyor.

Teorik planda, eylem felsefesindeki son gelişmeler, insana özgü sosyal katılımın bu daha derin ve daha ilkel biçimleri hakkında güçlü yeni düşünme yolları sağlamıştır. Eylem felsefecilerinden oluşan küçük bir grup (örneğin, Bratman, 1992; Searle, 1995; Gilbert, 1989; Tuomela, 2007), insanların ortak maksatlılık veya “biz” maksatlılığı diye adlandırılan eylemlerde nasıl başkalarıyla el ele verdiklerini araştırdı. Bireyler başkalarıyla işbirliğine dayanan faaliyetlere katıldıklarında, birlikte ortak hedefler ve ortak dikkat oluştururlar ve bu daha sonra onların aralarında koordine edilmesi gereken bireysel roller ve bireysel bakış açıları yaratır (Moll ve Tomasello, 2007). Dahası, ortak eylem ve dikkatin bu tür somut tezahürleri ile, üzerinde anlaşmaya varılan toplumsal uzlaşmalar ve normlarla yapılandırılmış –aslında yaratılmış– kültürel kurumlar gibi daha soyut kültürel uygulamalar ve ürünler arasında derin bir süreklilik vardır (Tomasello, 2009). Genel olarak insanlar, diğer primatlardan farklı şekilde, işbirliğiyle yürütülen bir av partisinden kültürel bir kuruma değin her şeyi yaratmak için bir tür çoğul fail olarak hareket eden “biz”i oluşturmak için başkalarıyla koordinasyon sağlayabilirler.

Ayrıca bu teorik doğrultuda, işbirliğine dayalı insani faaliyetin ve ortak maksatlılığın özel bir biçimi olarak, işbirliğine dayalı insani iletişim bir dizi özel maksatlı ve çıkarımsal süreci içerir. Bu süreçler ilkin Grice (1957, 1975) tarafından tanımlanmış, daha sonra da Sperber ve Wilson (1996), Clark (1996), Levinson (2000) ve Tomasello (2008) tarafından ayrıntılandırılıp geliştirilmiştir. İnsan iletişimciler, öteki kişiler için dışsal iletişim araçları aracılı-

ğıyla durumları ve varlıkları kavramsallaştırır; zikrettiğimiz öteki kişiler daha sonra iletişimcinin neden bu durumların ve varlıkların kendileriyle ilgili olduğunu düşündüğünü anlamaya çalışırlar. Bu diyalogik süreç yalnızca ortak maksatlılık için gereken becerileri ve motivasyonları değil, aynı zamanda benim maksatlı durumlarıma yönelik başkalarının niyetleri hakkında bir dizi karmaşık ve tek-rarlı çıkarımı da içerir. Sadece olgun dil kullanımının değil, aynı zamanda insan bebeklerinin dil öncesi jestlerle iletişiminin de ayırt edici özelliği olan bu benzersiz iletişim biçimi, hem iletişim halin-deki tarafların arasında paylaşılan bir kavramsal çerçeveyi (diğer bir deyişle ortak kavramsal zemini) hem de söz konusu tarafların bireysel niyetlerinin ve bakış açılarının zikrettiğimiz çerçeve içinde değerlendirilmesini gerektirir.

Bu yeni ampirik ve teorik ilerlemeler, genelde insan bilişinin sosyal boyutları hakkında bize daha önce mümkün olandan çok daha ayrıntılı bir açıklama getirme imkânı veriyor. Bu kitabın odak noktası hususen insan düşünüşünün sosyal boyutlarıdır. Her ne kadar insanlar ve diğer hayvanlar, gelişmiş sezgisel buluş yöntemlerine dayanarak pek çok sorunu çözüp pek çok karar alsalar da (1. sistem süreçleri), insanlar ve en azından diğer bazı hayvanlar düşünerek bazı sorunları çözüp bazı kararlar alırlar (2. sistem süreçleri; örn., Kahnemann, 2011). Düşünmeye özel olarak odaklanmak faydalıdır çünkü bu durum konumuzu tek bir bilişsel süreçle sınırlandırır, ancak bu süreç birkaç kilit bileşeni içerir, özellikle (1) kişinin deneyimleri kendine bilişsel yolla “çevrimdışı” olarak canlandırma veya temsil etme yetisi; (2) bu temsilleri nedensel, maksatlı ve/veya mantıksal olarak dönüştürerek çıkarımda bulunma veya buna öykünme yetisi ve (3) bu temsili deneyimlerin nasıl belli davranışsal sonuçlara yol açabileceğini ve böylece akıllıca bir davranışsal karar alma sağlayabileceğini değerlendirme ve kendini izleme yetisi.

Diğer hayvan türleriyle karşılaştırıldığında insanın özel şekillerde düşündüğü açıktır. Ancak bu farklılığı, insan düşünüşüyle ilgili geleneksel teorileri kullanarak nitelendirmek zordur çünkü bu teoriler, sürecin aslında evrimsel kazanımlar olan kilit yanlarını varsayarlar. Bunlar tam da burada öncelikli odak noktamız olan insan düşünüşünün sosyal yanlarıdır. Dolayısıyla, birçok hayvan

türü durumları ve varlıkları bilişsel yoldan en azından biraz soyut olarak temsil edebilse de, yalnızca insanlar aynı durumu veya varlığı farklı, hatta çatışan sosyal perspektiflerle kavramsallaştırabilir (bunun sonucunda bir “nesnellik” duygusuna yol açar). Dahası, çoğu hayvan görünen olaylar hakkında basit nedensel ve maksatlı çıkarımlar yapsa da, yalnızca insanlar başkalarının veya kendilerinin maksatlı durumları hakkında sosyal olarak yinelenen özdüşünümsel çıkarımlar yapar. Son olarak, çoğu hayvan kendi eylemlerini araçsal başarıya göre izleyip değerlendirirse de yalnızca insanlar kendi düşüncelerini başkalarının veya grubun normatif bakış açıları ve standartlarına (“sebeplerine”) göre izleyip değerlendirir. Temelde toplumsal olan bu farklılıklar, ayırt edilebilir ölçüde farklı bir düşünüş tarzına yol açar; buna kısaca *nesnel-yansıtıcı-normatif düşünüş* diyebiliriz.

Bu kitapta, insana özgü bu nesnel-yansıtıcı-normatif düşünüşün evrimsel kökenlerini yeniden inşa etmeye çalışıyoruz. *Ortak maksatlılık hipotezine* göre, bu eşsiz düşünüş tarzını (temsil etme, çıkarım yapma ve kendini izleme süreçleri) yaratan şey, sosyal koordinasyon sorunlarıyla, özellikle de bireylerin başkalarıyla işbirliğinde bulunma (onlarla *ortak* hareket etme) ve iletişim kurma girişimlerinin ortaya çıkardığı sorunlarla başa çıkmaya yönelik adaptasyonlardır. Her ne kadar insanların büyük maymun ataları sosyal varlıklar olsalar da, çoğu zaman bireysel ve rekabetçi hayatlar yaşıyorlardı ve dolayısıyla düşünüş tarzları bireysel hedeflere ulaşmaya yönelikti. Ancak ilk insanlar bir noktada ekolojik koşullar nedeniyle daha işbirlikçi yaşam tarzlarına itildiler ve böylece onların düşünüş tarzı, ortak hedeflere ve hatta kolektif grup hedeflerine ulaşmak için başkalarıyla koordinasyon kurmanın yollarını bulmaya gitgide daha fazla yöneldi. Ve bu durum her şeyi değiştirdi.

Kilit niteliğinde iki evrimsel adım atıldı. Mead ve Wittgenstein gibi sosyal altyapı teorisyenlerinin odak noktasını yansıtan ilk adım, insanın yiyecek aramasında küçük ölçekli işbirliğinin yeni bir türünün yaratılmasını içeriyordu. İşbirliğine dayanan bu yiyecek aramanın katılımcıları, toplum tarafından paylaşılan ortak hedefler ve ortak dikkat (ortak zemin) yarattılar; bu da bir süreliğine paylaşılan bu dünya veya “yaşam formu” içinde bireysel rollerin ve perspektiflerin oluşmasını mümkün kıldı. Bu yeni yaratılan rolleri

ve perspektifleri koordine etmek için bireyler, işaret etme ve pantomim yapma gibi doğal jestlere dayanan ve işbirliğiyle yürütülen yeni bir iletişim tarzı geliştirdiler: Bir ortak, diğerinin dikkatini veya tahayyülünü, ortak faaliyetleriyle “ilgili” bir şeye perspektife dayalı ve/veya sembolik olarak yönlendirdi; daha sonra bu ortak, amaçlanan şey hakkında işbirlikçi (yinelemeli) çıkarımlar yaptı. Bu süreci kendi kendine izlemek için iletişimcinin, muhatabının olası çıkarımlarını önceden taklit etmesi gerekiyordu. Bu noktada işbirliği ve iletişim, o andaki bireylerden oluşan geçici çiftler arasında gerçekleştiğinden –“ben” ve “sen” arasında salt ikinci şahıs düzeyinde gerçekleşen sosyal etkileşime dayalı olduğundan– tüm bunlara *ortak maksatlılık* adını verebiliriz. Ortak maksatlılık düşünmede kullanıldığında, perspektife dayalı ve sembolik temsilleri, sosyal olarak yinelenen çıkarımları ve ikinci tekil şahıs düzeyinde kendini izlemeyi içerir.

Vygotski ve Bahtin gibi kültür teorisyenlerinin odak noktasını yansıtan ikinci adım, insan popülasyonlarının büyümeye ve birbirleriyle rekabet etmeye başlamasıyla atıldı. Bu rekabet, bir bütün olarak grup yaşamının, çok daha büyük ve daha kalıcı bir müşterek dünya, yani bir kültür yaratarak büyük bir işbirliği faaliyeti haline gelmesi anlamına geliyordu. Kültürel grubun tüm üyeleri arasında (grup içindeki yabancılar dahil) ortaya çıkan grup zihniyeti, ortaklaşa bilinen kültürel uzlaşımlar, normlar ve kurumlar aracılığıyla *ortak kültürel* zemin inşa etmeye yarayan yeni bir beceriye dayanıyordu. Bu sürecin bir parçası olarak işbirlikçi iletişim, uzlaşımsal dilsel iletişime dönüştü. Grup kararını almada işbirliği içinde tartışma bağlamında, dilsel uzlaşımlar, grubun rasyonellik normları çerçevesinde kişinin bir iddiayı gerekçelendirmek ve gerekçelerini açıklamak için kullanılabilir. Bu, bireylerin artık grubun failden bağımsız bakış açısına göre (“hiçbir yerden”) “objektif olarak” akıl yürütebildikleri anlamına geliyordu. Bu noktada işbirliği ve iletişim uzlaşımsal, kurumsal ve normatif olduğundan, tüm bunlara *kolektif maksatlılık* adını verebiliriz. Kolektif maksatlılık düşünmede kullanıldığında, sadece sembolik ve perspektife dayalı temsilleri değil, aynı zamanda uzlaşımsal ve “objektif” temsilleri de içerir; keza sadece yinelenen çıkarımları değil, aynı zamanda özdeşünümsel ve gerekçeli çıkarımları da içerir; yine sadece ikinci

şahıs düzeyinde kendini izlemeyi değil, aynı zamanda kültürün rasyonellik normlarına dayanan normatif öz-yönetimi de içerir.

Burada önemli bir husus şu ki; bu evrim senaryosu, günümüz insanların bu yeni yöntemlerle düşünmeye programlı olduğu anlamına gelmez. Issız bir adada büyüyen modern bir çocuk, tamamen insani düşünme süreçlerini kendi başına otomatikman inşa edemez. Tam tersi. Çocuklar işbirliği yapmaya, iletişim kurmaya ve başkalarından belirli şekillerde öğrenmeye yönelik adaptasyonlarla doğarlar; evrim, uyum sağlayıcı *eylemleri* seçer. Fakat çocuklar, ancak ontojeni sırasında başkalarıyla sosyal etkileşim içinde bu becerileri fiilen hayata geçirerek, Vigotski'nin anlattığı gibi, başkalarıyla koordineli etkileşimlerini kendi adına düşünmeye kattıkça yeni temsil formatlarını ve çıkarımsal muhakeme olanaklarını yaratırlar. Sonuç, işbirliğine dayalı bir çeşit biliş ve düşünmedir; yeni beceriler yaratmaktan ziyade genel olarak büyük maymunların becerilerini işbirliğine dayalı hale getirmek ve kolektifleştirmek.

O halde size insan düşünüşünün nasıl ortaya çıktığına dair, büyük maymun atalarımızla başlayıp türe özgü yollarla işbirliği yapan ve iletişim kuran kimi ilk insanlardan geçerek, modern insanlarla ve onların esasen kültürel ve dilsel varoluş tarzlarıyla biten bir hikâye, bir doğal tarih anlatacağım.

2.

Bireysel Maksatlılık

*Anlama olguyu zihinde canlandırmayı içerir.
Ludwig Wittgenstein, The Big Typescript*

Bilişsel süreçler doğal seçilimin bir ürünüdür ama onun hedefi değildir. Aslında doğal seçim bilgiyi bile “göremez”; yalnızca görünür eylemleri organize etme ve düzene sokmada bilişin etkilerini “görebilir” (Piaget, 1971). Evrimde akıllı *olmanın*, akıllı *davranmaya* yol açmadığı sürece hiçbir önemi yoktur.

Hayvan davranışına ilişkin iki klasik teori olan davranışçılık ve etolojinin her ikisi de görünür eylemlere odaklanırken her nasılsa bilişi unuttu. Klasik etoloji hayvan bilişine ya hiç ilgi duymadı ya da duyduysa da çok az duydu; klasik davranışçılık ise bu fikre düpedüz düşmandı. Etoloji ve davranışçılığın çağdaş örnekleri bilişsel süreçleri bir nebze hesaba katsa da hiçbir sistematik teorik açıklama sunmazlar. Bilişin evrimine yönelik diğer modern yaklaşımlar da mevcut amaçlar için yeterli değildir.

Hal böyle olunca, eşsiz insan düşünüşünün evrim sürecinde ortaya çıkışına ilişkin bu anlatıma başlamak için, öncelikle genel hatlarıyla, bilişin evrimine ilişkin bir teori formüle etmeliyiz. Daha sonra, insanların yaklaşık altı milyon yıl önce diğer primatlardan ayrılmadan önceki evrimsel başlangıç noktasının temsilcisi olan günümüzün büyük maymunlarındaki biliş ve düşünme süreçlerini aydınlatmak için bu teorik çerçeveyi kullanarak doğal tarihimize tam anlamıyla başlayabiliriz.

BİLİŞİN EVRİMİ

Tüm organizmalar, uyarın-tepki bağlantıları şeklinde doğrusal düzenlenen bazı yansımali tepkiler sergiler. Davranışçılar, karma-

şık organizmalarda bağlantıların öğrenilebilmesine ve başkalarıyla çeşitli şekillerde ilişkilendirilebilmesine rağmen, tüm davranışların bu şekilde düzenlendiğini düşünürler. Bunun alternatifi, karmaşık organizmaların aynı zamanda doğuştan gelen hedef durumları ve eylem imkânlarıyla geri bildirim kontrol sistemleri olarak dairesel düzenlenen bazı uyum sağlayıcı uzmanlaşmalara sahip olduğunu kabul etmektir. Bu temelden yola çıktığımızda biliş, uyaran-tepki bağlantılarının karmaşıklaşmasından değil, daha ziyade münferit organizmanın (1) çeşitli uyum sağlayıcı uzmanlaşmalarda esnek karar verme ve davranışını kontrol etme yetilerini ve (2) ilgili olayları yapılandıran gündelik ve maksatlı ilişkileri bilişsel olarak temsil etme ve onlardan çıkarımlar yapma kapasitesini kazanmasıyla gelişir.

Uyum sağlayıcı uzmanlaşmalar, memelilerde kan şekerinin ve vücut sıcaklığının homeostatik düzenlenmesi gibi birçok fizyolojik sürece benzer şekilde, kendi kendini düzenleyen sistemler olarak organize edilmiştir. Bu uzmanlaşmalar, çok daha geniş bir yelpazeye yayılan koşullarda uyum sağlayıcı davranışlar üretme kapasiteleri açısından reflekslerin ötesine geçer ve gerçekte epey karmaşık olabilirler, örneğin örümceklerin ağ örmesi gibi. Bir örümceğin yalnızca uyaran-tepki bağlantılarını kullanarak bir ağ örmesi mümkün değildir. İşlem fazlasıyla dinamik ve yerel bağlama bağlıdır. Doğrusu, örümceğin, gerçekleştirmeye güdülendiği hedef durumlarına ve bunları kendi kendini düzenleyecek şekilde gerçekleştirecek algılama ve hareket etme yetisine sahip olması gerekir. Yine de uyum sağlayıcı uzmanlaşmalar bilişsel değildir (ya da sadece biraz bilişseldir), çünkü onlar tanım gereği bilgidен yoksundur ve esnek değildir: Hedefe ulaşmak için algılanan durumlar ve davranışsal olanaklar çoğunlukla esnek olmayan bir şekilde birbirine bağlıdır. Tekil organizma, “yeni” durumlarla esnek bir şekilde başa çıkmasını sağlayacak nedensel veya maksatlı bir durum anlayışına sahip değildir. Doğal seçim, bu uyum sağlayıcı uzmanlaşmaları geçmişte karşılaşılana “aynı” olan durumlarda değişmeden çalışacak şekilde tasarlamıştır; bu nedenle bireyin zekâsına ihtiyaç duyulmaz.

Organizmalar daha az öngörülebilir dünyalarda yaşadığında ve doğal seçim, bireye yeni durumları tanıma ve öngörülemeyen

zorunluluklarla kendi başına esnek bir şekilde başa çıkma gücü veren bilişsel ve karar verme süreçlerini işlettiğinde, biliş ve düşünme devreye girer. Yeni bir durumun etkin şekilde üstesinden gelinmesini sağlayan şey, ilgili nedensel ve/veya maksatlı ilişkilerin anlaşılmasıdır; bu da daha sonra yenilik potansiyeli taşıyan uygun bir davranışsal tepkiyi öne sürer. Örneğin bir şempanze, belirli bir durumda kullanabileceği tek aracın, söz konusu fiziksel nedensellik temelinde, bu amaca yönelik daha önce hiç yapmadığı manipülasyonları gerektirdiğini fark edebilir. O halde, bilişsel açıdan yetkin bir organizma, referans değerleri veya hedefleri olan, bunlar ile nedensel veya maksatlı olarak “ilişkili” durumlarla ilgilenme kapasitesine ve (durumun nedensel ve/veya maksatlı yapısı verildiğinde) bu referans değerlerinin veya hedeflerinin yerine getirilmesine yol açacak eylemleri seçme yetisine sahip bir kontrol sistemi olarak çalışır. Kontrol sistemi tabiriyle yapılan bu tanım, esasen felsefedeki rasyonel eylemin klasik inanç-arzu modeliyle aynıdır: Dünyayla epistemik bir bağlantıyla birleştirilmiş bir hedef veya arzu (örneğin, durumun nedensel veya maksatlı yapısının anlaşılmasına dayanan bir inanç) belli bir şekilde hareket etme niyeti yaratır.¹

İş yapmanın bireysel çapta kendi kendini düzenleyen bu esnek, bilişsel yoluna *bireysel maksatlılık* adını vereceğiz. Bireysel maksatlılığın bu öz-düzenleme modeli içinde, bir organizma belirli bir durumda bir sorunu çözmeye çalıştığında ve bunun için apaçık davranarak değil de daha ziyade fiilen eyleme geçmeden önce farklı eylemleri denediği –veya farklı dışsal kuvvetler duruma müdahale ettiği– takdirde neyin gerçekleşeceğini hayal ederek amacına ulaşmaya çalıştığında, düşünmenin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu tahayyül, olası algısal deneyimlerin “çevrimdışı” simülasyonundan (zihinde canlandırılmasından) başka bir şey değildir. O halde, bu şekilde hareket etmeden önce düşünebilmesi için organizmanın az evvel değindiğimiz üç ön koşula sahip olması gerekir: (1) Deneyimleri kendine bilişsel yolla “çevrimdışı” temsil etme yetene-

1 Karmaşık organizmaların hiyerarşik kontrol sistemlerini bünyelerinde barındırmaları önemlidir, böylece onların eylemlerinin çoğu, birden çok hedefi eş zamanlı olarak birden çok düzeyde düzenleme girişimleridir (örneğin, aynı eylemle aynı anda sol ayak sağ ayağın önüne atılır, bir av takip edilir, aile beslenir vb).